

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОД КЪМ ТРАНСФОРМАЦИИТЕ В МАРИШКИЯ ВЪГЛИЩЕН РЕГИОН В БЪЛГАРИЯ²

Keywords: transformations, coal region, lifeworld, heritages

Abstract: The aim of the text is to outline a picture of life under the conditions of transformations in the Maritsa coal region of Bulgaria. The lifeworld of local people is shaped by prolonged states of crisis caused by various uses of the environment, which lead to social, cultural, and ecological insecurity. Observations reveal dynamics in how such conditions are managed, reflected in the livelihood strategies of families and communities in the region. The study focuses on human stories, practices, and environmental knowledge in the context of the Green Deal.

Настоящият текст представя антропологичен подход към изследване на живота в условията на трансформации в маришкия въглищен регион на България в контекста на прехода към декарбонизация и Европейската зелена сделка. Изследването се фокусира върху жизнения свят на хората, който е повлияван от продължителни състояния на кризи заради различни употреби на околната среда. Трансформации от различен характер водят до несигурност в социален, културен и екологичен план. Наблюденията на терен показват динамики при справянето с подобни състояния, отразени в жизнените стратегии на семейства и общности в региона. Също така показват как се конструира природата като наследство – културно, историческо, индустриално, чрез преместване, заличаване и трансформиране на места.

Ще очертая възможни изследователски линии от антропологична гледна точка, които насочват вниманието към значението на човешките истории и необходимостта от разглеждане на комплексността на проблематиката в отношение към културната и природната среда. Източномаришкият въглищен регион съчетава различни аспекти, които конструират комплексен пейзаж, подобно на други индустриални пространства, свързващи хората, околната среда, лигнитните въглища и материалните проявления на енергийните системи, свързани с добива на тази суровина (Majbroda, 2023: 188).

¹ Катедра „Етнология“, Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, ул. „Цар Асен“ 24, 4000 Пловдив.

² Текстът е разработен в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало“, финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

Антропологическият подход в случая предполага интердисциплинарен поглед през хуманитарната география, екологията и антропологията на околната среда, която поставя фокуса върху отношенията между културата и природата и изучава отношенията между хората и тяхната среда (Steward, 1955; Ingold, 2000). Енергийната хуманитаристика (Wilhite, 2005) и етиката на производство на енергия (Leeuwen & Singh, 2023) показват начина на функциониране на структурите на производство на енергия в индустрията и в живота на хората. Заедно с тези полета някои изследователи разглеждат (транс)формирането на културния пейзаж (Majbroda, 2024) вследствие на минното дело в енергийните комплекси. В по-общ план темата е част от полетата на антропология на бъдещето, кризите и нововъзникващи технологии и подходи за изследвания (Pink, 2022) и засяга взаимодействията между културата, природата и човека.

В българските антропологични изследвания отношението между човека и околната среда се наблюдава, от една страна, във връзката със земята, територията, местни културни практики (Бокова, 2003; Бочков, 2003), завръщането към „автентичното“ (Гаврилова, 2005), „традиционното“ и появяването на елементи на традиционна празничност, на „актуализирана традиция“ (Антонов, 2024). От друга страна, са налице социални и екологични процеси, които се намесват в гореспоменатите определения и практики, на идентифициране на хората със земята и жизнени преходи към „родното“, „истинското“, „екологично чистото“, „природното“ (Кръстанова & Антонов (съст.) 2022; Станчева, 2023), на биокултурно наследство като фактор за конструиране на локалност (Стоилова, 2024). Изследват се процесите на „завръщане“ на хората към вече познати начини на живот: връщане на село, обработването на земята, отглеждането на животни, грижата за околната среда (Марков & Пилева, 2021; Марков & Петров, 2024; Петрова, 2020), (възстановяване на) кулинарни традиции (Маркова, 2011), „агрокултурните трансформации в съвременността“ (Петров & Петрова, 2018), както и примери за ангажираността на човека с природата, екологични теми, социалните и културни процеси (Станчева, 2023).

Според Анна Антонова, „именно хуманитарните перспективи върху околната среда биха могли да имат важен принос, взимайки на сериозно ролята на околната среда не само като ресурс, но и като ключова аналитична призма за политическото и обществено бъдеще на държавата“ (Антонова, 2023). От една страна, „енергийните източници са материален ресурс с огромен политически и икономически отзвук“, а в същото време „те са и символ, изразяващ визии за бъдещето на обществото ни“ (пак там). Самите енергийни източници, твърди Антонова, заедно с тяхната материална и историческа обвързаност, остават на заден план в политическите дискусии и извън общественото внимание (пак там). Фокусът в тази статия върху източномаришкия възлищен регион в България цели да обърне внимание на връзките между материалните и нематериалните аспекти на живеене в подобна индустриална среда.

Комплексността на изследвания регион поставя на фокус отделните взаимодействия върху трансформациите и живота на хората. Предложеният подход се основава на резултати от теренната работа и се определя от проявленията на физически и символни трансформации в региона, влияещи върху жизнените стратегии на хората там. Антропологическата перспектива в случая поставя фокуса върху човека и неговите стратегии за справяне с промяната (минала и настояща), която е продължителен процес с различни мащаби в личностен и пространствен аспект. Подходът на изследване на трансформациите предполага разглеждане на случаи, които да покажат тези състояния на промяна и техните лиминални аспекти. Целта е да се постави фокус върху комплексните фактори, които влияят върху начина на живот на хората и общностите в компрометирана околна среда.

Изработването на изследователска методология за проучване на живота в близост до минно-енергиен комплекс е обвързано с обективни и субективни фактори, които трябва „внимателно да се съобразят с мрежите от дискурси за развитието, модернизацията, обедняването и екологичната (не)справедливост“ (Majbroda, 2022: 273). Проучванията не трябва да се позиционират спрямо установените теории, а да се има предвид процеса на извършване на енергийна трансформация днес и промените в живота на хората (пак там). Катаржина Майброда се позовава на Ховард Харстад и Таръе Ванвик, които очертават социалните и материални аспекти на петроловъглеродените пейзажи като притежаващи възможности за промяна, и посочва, че новите центризми и върховенства са едни от „капаните на привилегироването на вече силно разпознаваеми конфигурации на власт и подчинена воля и пасивност, особено когато са изправени пред нестабилната ситуация на въглищните пейзажи“ (Majbroda, 2022: 273).

В случая на маришкия енергиен комплекс в България са важни ролята на политиките и регулаторите в лицето на институциите, които имат пряко отношение към териториите на източномаришкия въглищен регион и са част от процеса по декарбонизация и Европейската зелена сделка. Като част от проблемната ситуация са защитата и управлението на земи в екологичната мрежа „Натура 2000“³, териториите в ресора на Регионална инспекция по околната

³ „Натура 2000“ е общоевропейска мрежа, съставена от защитени зони, целяща да осигури дългосрочното оцеляване на най-ценните и застрашени видове и местообитания за Европа в съответствие с основните международни договорености в областта на опазването на околната среда и биологичното разнообразие. Виж <https://natura2000.egov.bg/> (посл. посетен на 16.11.2025 г.). Местата в източномаришкия въглищен регион, попадащи в екологичната мрежа, са река и язовир Овчарица, Река Съзлийка, язовир Розов кладенец, река Соколица. В близост под влиянието на енергийния комплекс попадат планината Сакар и река Марица. Териториите около и в близост до въглищния регион имат пряко влияние върху въздуха и водите заради въгледобива, работата на ТЕЦ-овете и въглищната фабрика „Брикел“.

среда и водите (РИОСВ) – Стара Загора⁴, отговаряща за региона и замърсяванията, както и НПО и граждански организации, активни в осведомяването и борбата със замърсяванията на региона⁵. Текстът няма да се спира върху институционалното влияние върху околната среда, което може да е обект на друго изследване, а ще се заеме със съществуването на средата като „социално същество“, благодарение на човешката дейност и като основен залог в сферата на социалното, икономическото, медийното и символното (Бокова, 2003: 18). Социалният ефект на индустриализацията е изследван от социолози като Херберт Блумър и провокира интереса още в ранните си появи на модернизиране на обществата (Blumer, 1990). В България обвързаността с едни или други източници на енергийни ресурси се превръща в политически натоварено и исторически напластено решение (Антова, 2020). Цветелина Христова търси пресечната точка между понятията за преход в българската политическа и икономическа среда: преходът след 1989 г. и преходът към устойчиво развитие (Христова, 2023). Според авторката, „през 1990-те години йерархичното подреждане на приоритетите пред обществото отрежда последно място на екологичната и социалната справедливост“, а „екологичните теми са изместени от нуждата за оцеляване“ (пак там). Субективното оценяване на ситуацията в маришкия въглищен регион поражда редица неразбирания и неяснота в публичното пространство, пораждащи несигурност в контекста на планиране на стратегии за справяне – лични и колективни, с разнородните състояния на криза.

Околна среда и въглищен регион „Марица-изток“

Източномаришкият въглищен регион е географска територия, разположена в две общини – Стара Загора и Хасково, между градовете Раднево и Димитровград. Известно е, че има

⁴ Регионалната инспекция по околната среда и водите – Стара Загора осъществява контролните си функции на териториите на три области - Стара Загора, Сливен и Ямбол. Инспекцията се нарежда на второ място по контролирана територия с над 12 017,44 км², което представлява 10,83% от територията на страната, като регионален орган на Министерството на околната среда и водите /МОСВ/. На територията, контролирана от РИОСВ – Стара Загора попадат изцяло или от части 106 защитени територии, съгласно Закона за защитените територии (ЗЗТ). Това са 5 резервата, 4 поддържани резервати, 51 природни забележителности, 44 защитени местности, 2 природни парка. Защитените зони по Директивата за опазване на дивите птици са 16, а по Директивата за природните местообитания са 38. Виж Годишен план за контролната дейност на РИОСВ - Стара Загора за 2025 г.

<https://stz.riew.gov.bg/files/File/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%202025%20%D0%B3.pdf> (посл. посетен на 16.11.2025 г.).

⁵ Замърсители, според европейския Регламент за таксономията са „вещества, вибрации, топлина, шум, светлина или други замърсители във въздуха, водите или земята, които могат да бъдат вредни за човешкото здраве или за околната среда, могат да доведат до увреждане на материалните блага или да нарушат условията за отдих и други законни начини на използване на околната среда (вж. Бобева, 2023: 26).

продуктивна площ около 240 km² и е част от най-плодородните земи на страната.⁶ През 1952 г. започва строителството на комплекса „Мини Марица-изток“ (ММИ), което определя бъдещите трансформации на региона⁷. Структурата се състои от три рудника при селата Трояново, Ковачево и Медникарово и четири топлоелектрически централи (ТЕЦ), които са в близост до рудниците и заедно обикалят около територията на въглищния басейн⁸. Въпреки неблагоприятните качества на лигнитните въглища за индустриални цели – висока влажност, ниска калоричност и съдържание на сяра – „нарастващата необходимост от енергия в страната по време на държавния социализъм – с планова икономика, силна индустриализация и урбанизация, водят до решение находището да се разработва“, което продължава и до днес⁹.

С изграждането на комплекса „Мини Марица-изток“ се трансформират териториите на региона и населените места в близост. Най-големите от тях са град Раднево и град Гълъбово. През 1964 г. Раднево е обявен за град, а през 1969 г. село Гълъбово и гара Гълъбово създават града Гълъбово. Регионът се оформя спрямо силна индустриализация и поетапното изграждане на ТЕЦ-овете¹⁰. Села биват изселени или измествани, коритата на някои реки са променени заради изграждането на язовири, тъй като е необходимо голямо количество вода за охлаждане в работата на централите. Влиянието на десетките квадратни километра въглищни мини, образуваните насипища от изкопните дейности и мащабната рекултивация на терени значително променят ландшафта в региона¹¹.

⁶ Въглищата в Източномаришкия басейн са лигнитни и са формирани през неогена. Те са кафяви лигнити, меки, с ниска степен на въглефикация на органична маса, с високо пепелно съдържание от 16% до 45% и влага от 50% до 60%. Към 2021 година произвеждат 96% от въглищата в страната. Изт. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D1%82%D0%BE%D0%BA>

⁷ В точка 1 от Постановление на Министерския съвет №652 от 16 юни 1951 г. е записано: На основание чл. 1 от Закона за държавните предприятия въглищните находища в източния район на Маришкия каменовъглен басейн се обособяват в Държавно минно предприятие под наименованието „Марица-изток“ със седалище с. Трояново, Старозагорски окръг. Изт. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D1%82%D0%BE%D0%BA>

⁸ Мини „Марица-изток“ се състои от рудниците: „Трояново 1“, „Трояново-север“ (с. Ковачево); „Трояново 3“ (с. Медникарово), и ТЕЦ-овете: „Марица изток 2“ - най-голямата топлоелектрическа централа в България, „КонтурГлобал Марица Изток 3“; „Ей И Ес Марица Изток 1“ и „Брикел“ – разположени в землището на град Гълъбово. Първоначално се изграждат рудник Трояново 1, ТЕЦ „Марица-изток 1“ и фабриката за въглища. Впоследствие се изграждат ТЕЦ „Марица изток 2“ и ТЕЦ „Марица изток 3“. През 2000 г. ТЕЦ „Марица изток 1“ и Брикетна фабрика са обединени в „Брикел“ АД. Изт. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D1%82%D0%BE%D0%BA>

⁹ Историята на региона е представена в съвременен дигитален контекст в проекта „Страх и въглищен прах“, Greenpeace България. Виж <https://storymaps.arcgis.com/stories/22fe5fc0dc5c4e00820ec8d480362e2f> (посл. посетен на 27.08.2025 г.).

¹⁰ Виж Фиг 1. Карта на концесионните територии и населените места.

¹¹ Виж дигиталната история на Гълъбово – „Страх и въглищен прах“ на Greenpeace – България <https://storymaps.arcgis.com/stories/22fe5fc0dc5c4e00820ec8d480362e2f> (посл. посетен на 27.08.2025 г.).

Рекултивацията е важен процес по възстановяване на нарушени терени, вследствие от минното дело, които подлежат на възстановяване на почвения субстрат и релефа. В книгата „Рекултивация на нарушени територии. Довери се на опита“ за източномаришкия регион авторите, които са и преки участници и наблюдатели в процеса на работа на комплекса, твърдят, че „[с] пускането в действие на енергийния комплекс „Марица-изток“ и главно на мините, става ясно, че няма как да не се наруши ландшафта на източно-маришкото находище, с което ще бъдат нарушени екосистемите и ще се умъртви обработваема земя“ (Кайряков, Константинов, Калъчев & Димов, 2020: 12). През 1963 г. е създадено научно звено към института по почвознание „Н. Пушкин“, разположен на гара Гълъбово в близост до комплекса, за да следи дейността по рекултивация. „Още с първата си командировка екипът от учени констатира“ директното изземване на хумусния слой заедно с откривката, а също така и „погрешно насипване на откривката в котлована“, което показва неправилно отношение към почвата като ресурс и липса на приложение на установени от изследователите принципи на работа със субстрата (пак там). Липсата на стриктно отношение към почвата след изкопните дейности се обяснява и с поговорка в „минните среди“, че „за насипа предупреждават, за откривката наказват, а за добива гонят“ (Кайряков, Константинов, Калъчев & Димов, 2020: 22).

Вследствие на продължителна минна дейност и медийно наблюдение върху процесите в региона се появява терминът „изчезващи села“, който описва някои от населените места, повлияни от процеса на трансформация и загуба на земята от хората за сметка на ММИ¹². Селата от изчезващ тип се характеризират с липса на яснота около продължителността на уседналост, с несигурност в средствата за справяне с промените – физически и символни. Те са родни места на сегашното поколение на пенсионерите и място на общността. Терминът има пряка връзка с т.нар. „призрачни села“ (ghost village), с които Катаржина Майброда нарича сегашната форма на някога оживено пространство, което в процеса на материално прочистване заради минното дело в Полша е напълно обезлюдено и не само изпразнено от жилищни сгради, но и от всякаква архитектура или друга инфраструктура (Majbroda, 2022: 265). „Изчезващите села“ обаче, като например село Трояново и село Бели Брег, не са напълно обезлюдени, а са в процес на непостоянно темпо на промяна, разтегната в повече от десетилетия и загнездена в съзнанието и спомените на местни хора. Землищата на и около селата влизат в територията, която е планирана за въгледобив, но в това число влизат и домовете на много хора, които са поставени в ситуация на евентуално изчезване – земята и къщите в нея се изкупуват от ММИ срещу финансово обезщетение и следва това поетапно са разчиствани, разрушавани и заравнявани. На терен се

¹² Виж документалния филм „Брикети от съдби“, на предаването Еко на БНТ, 10.03.2013 г. <https://bnt.bg/bg/a/eko-briketi-ot-sa-dbi-10-mart-2013> (посл. посетен на 27.08.2025 г.).

наблюдаваше пространствено прочистване, което се определя като дълбока намеса не само в ландшафтите, но и в социалния живот (Majbroda, 2022: 266). Това е продължителен процес, който се е превърнал в норма за живеещите в т.нар. изчезващи села, тъй като познават политиките на работа в района. Една голяма част от местните жители са мигрирали преди време в други населени места – по-близки или далечни, в по-големите градове като Стара Загора, София и др., в търсене на „добър живот“ (Wilhite, 2005). Въпреки промяната, се запазва спомена за дома чрез знания за местата на памет, в които се превръщат „изчезващите села“.

Места с позитивистични примери за справяне с промените във въглищния регион нарекох села-добър пример. От разказите на събеседници става ясно, че има случаи от различен характер за справяне и преодоляване на кризите в региона, породени от преместването или изчезването на села, заради минното дело, за които е необходимо по-задълбочено проучване. Миграцията на цели населени места не е ново явление в историята на страната, имайки предвид индустриализацията като трансформиращ местата и хората процес. Изследване върху изчезналите села и потопеното наследство от гледна точка на хората, които са преживяли преселване, вследствие на изграждането на язовири по време на държавния социализъм, показва задълбочена гледна точка към социалната и културна криза¹³.

Катаржина Майброда прави изследване в контекста на минното дело в Полша, тръгвайки от концепцията за „пространствено прочистване“ на Майкъл Хърцфелд. Авторката използва категорията *асембляж* като възникваща система от взаимодействащи си човешки и нечовешки елементи, за да концептуализира местния минен пейзаж. Майброда мобилизира аналитичната категория, за да разгледа пейзажа като „реляционна цялост, съвместно съставена от хора, суровината въглища, релефа на земята, растения, архитектура, материални обекти, машини и минната инфраструктура – открития рудник и сметището“ (Majbroda, 2022: 264). Човешкият фактор в оформянето на минния пейзаж е ключов елемент от *асембляжа* както в изследването на Майброда, така и в случая с източноаришкия въглищен регион.

Съвременният екологичен контекст поставя региона „под лупа“ за бъдещата трансформация към природосъобразно производство на енергия, което води до създаване и прилагане на нови политики. Основна роля в трансформациите – настоящи или предстоящи, в аришкия въглищен регион и сред населението се явява т.нар. Европейска зелена сделка (European Green Deal)¹⁴. Представена на 11 декември 2019 г. от Европейската комисия като стратегия за растеж т.нар. още „зелен пакт“ цели да превърне Европа в първия климатично

¹³ Виж Гергова, 2021.

¹⁴ Даниела Бобева дефинира основните понятия, свързани със зеления преход. Виж Бобева, 2023.

неутрален континент до 2050 г.¹⁵. Над 75 % от емисиите на парникови газове в Европейския съюз се дължат на производството и използването на енергия и затова декарбонизацията на енергийната система е от решаващо значение, според плана на сделката¹⁶. Важно е да се отбележи, че трансформациите на територии и човешки истории вследствие на фактори на промяната като индустриалния ареал на маришкия басейн не започва с въвеждането на Зелената сделка, а я предхожда с десетилетия. Хората, които сега са в пенсионна възраст са най-честите жители на селата в районите на Раднево и Гълъбово. Те помнят и разказват за постоянното състояние на несигурност, което е провокирано от разрастващата се дейност на мините и настъпването на рудниците към селата в близост, граничещи с тях.

Даниела Бобева определя зеления преход като „резултат от международен консенсус, амбициозни политики и значими финансови потоци“, като същевременно „трансформира всички сфери на обществения живот“ (Бобева, 2023: 3). Зеленият преход и породилия се дискурс, налага използването на терминология, която според Бобева е финансова в своята същност, тъй като именно на сектора е отредена ключова роля в прехода към зелена икономика (Бобева, 2023: 4). Така описана терминологията се привнася чрез медиите и вече се среща във всекидневния дискурс и разговори на хората. В района на „мариците“¹⁷ се забелязва интернализиране на термините като „зелена сделка“, „зелен преход“, „справедлив преход“ и други, които са използвани главно от медиите в различни контексти в икономическия им смисъл. В това терминологично представяне на Зелената сделка ясно се забелязва липсата на хуманитарен и социален подход към комплексността на процеса, който не е само икономически и който продуциран в медиите се превръща в изцяло финансова тема. От страна на дискурсивните практики в публичното и частното пространство е необходимо отделно проучване и е важно да се отбележи липсата на понятийност по отношение на Зелената сделка във всекидневните употреби на хората от региона и не само. Според досегашни наблюдения на публичния дискурс по темата се употребяват термини като: „неясно бъдеще“, „несигурност“, „непредсказуемост“, „неизвестност“. Заедно с това се правят връзки с предстоящото след процеса на преход към въглеродно неутрална индустрия, който е все още неясен и поражда несигурност. Дискурсите в

¹⁵ Важна част от Зелената сделка е инвестиционен план, който предоставя рамка за улесняване на публичните и частните инвестиции, необходими за прехода към неутрална по отношение на климата, зелена, конкурентна и приобщаваща икономика. Виж Бобева, 2023: 27. Виж https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_bg (посл. посетен на 27.08.2025 г.).

¹⁶ Виж Енергетиката и Зеленият пакт https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/energy-and-green-deal_bg (посл. посетен на 27.08.2025 г.).

¹⁷ Това е разговорна форма на наименованието на региона на маришкия въглищен регион, който е произведен от името на топлоелектрическите централи с името „Марица“-1, 2 или 3 и компанията „Мини Марица-изток“ ЕАД.

медийното пространство подчертават политическото твърдение за незаменима икономическа стабилност в енергетиката, но това не се потвърждава от икономически анализатори¹⁸. Част от жителите на местата, пряко ангажирани с енергийния сектор, споделят, че развиват и други икономически дейности в частния сектор, която показва алтернативни на енергийния сектор възможности и предприемачество, което се развива през годините на неясно развитие на енергийния комплекс.

Изследователите по индустриален дизайн Гийс Ван Льовен и Абхигян Сингх споделят за противоречия вследствие на етнографската им теренна работа, които се коренят в невидимостта на енергийната инфраструктура и произтичащата от това липса на подходящ наратив, миналия опит на хората с общественото участие в енергийния преход и противоречивите времеви хоризонти на дългосрочните политически цели с краткосрочните опасения на хората (Leeuwen & Singh 2023: 277). Според тях, енергийният сектор е силно технократичен, характеризира се с организации и институции, невидими за широката общественост, които работят за поддържането на инфраструктурите, осигуряващи функционирането на съвременното общество (Leeuwen & Singh 2023: 278). В източномаришкия въглищен регион и отношението към индустриалния комплекс се характеризира с участие в неговото изграждане на поколения подготвени специалисти, които влагат знания и време и това оформя социалния ефект на индустриализацията (Blumer (1990) 2017) и определя живота на голяма част от хората и техните семейства.

Ситуацията на енергиен преход за региона ограничава разрастването на въгледобива и се намесва в установените с десетилетия властови икономически отношения, а т.нар. „изчезващи села“ се очаква вече да не са заплашени от изчезване. Наблюденията на терен, при които беше установено, че изкупуването на земите на хората от „Мини Марица-изток“ е забавено и хората там, които са решили да останат, са в състояние на пауза от изтласкване в друга територия. Временното затишие води до сигурност в утрешния ден за предстоящата промяна в региона и определя всекидневната надежда, която се изпълнява, конституира и проектира с напредването на живота. (Pink, 2022: 44–45). Сензорният опит и пейзаж в региона обаче показват несигурност чрез въглищен прах, шум и вибрации от приближаващите багери на мините и прочистването от ММИ на изкупените от тях площи, някога домове на изселените се. Антроположката Сара Пинк твърди, че несигурността е характеристика на живота, неизбежен спътник на случайността на обстоятелствата, в които се развива животът, макар че често е направена невидима или смекчена

¹⁸ Някои от последните медийни отразявания на енергийния сектор в България показват сериозни икономически загуби. Виж Капитал, „Загубата на "Мини Марица-изток" расте със 100% за година“ https://www.capital.bg/biznes/energetika/2025/11/19/4853926_zagubata_na_mini_marica_iztok_raste_sus_1_00_za_godina/ (посл. посетен на 19.11.2025 г.)

чрез регулация (Pink, 2022: 46). Вследствие на правни договорености между ММИ и хората, следите от прочистването на терените са видими и наблюдавани от хората, останали там, и съпреживяващи изчезването на части от селото и пространствата на местната общност.

Според Пинк, докато екологичната криза продължава да се разгръща в ежедневието, трябва да обърнем внимание на нововъзникващите технологии, които са част от процесите на оформяне на бъдещето. Пинк насочва вниманието към следващата стъпка на изследване на живота на прага на бъдещето. И все пак твърди, че бъдещето е несигурно и непознаваемо, а опитите да се управлява или предскаже често се провалят (Pink, 2022: 1). Сценарият за бъдещето, описан от Пинк, е антропологическо разглеждане на концептите за доверие и надежда, в контекста на компрометирана околна среда в настоящия случай. *Въздух, енергия, дом, работа и мобилности* са призмите, през които Пинк проправя път за взаимното разглеждане на интердисциплинарни понятия от заобикалящата среда на човека, оказващи съществено значение в съвременния свят (пак там). Подобна перспектива се съотнася с културния пейзаж на източномаришкия регион, който е конструиран и се трансформира именно под влияние на горепосочените призми, явяващи се фактори в тези процеси.

Заедно със селата-добър пример, се появяват и примери за справяне с трансформациите чрез спешна археология. Случай от теренната ми работа показва различна гледна точка към енергийния пейзаж и засяга валоризирането и употребата на културното наследство. В разговор с директора на археологическия музей „Марица-изток“ в град Раднево се разкри движещата сила – в буквален и преносен смисъл, на минното дело, което променя региона постъпателно¹⁹. Археологията се появява като догонваща багерите, а понякога и движеща се паралелно с тях. В този случай на спешна археология се наблюдава динамична картина на постоянна трансформация на територията на рудниците, която се отразява върху конструирането на културната памет. Примерите описват жизнения свят на хората от региона и показват значими фактори в живота на хората там, където земята (в своите разнообразни функции), дома, и общностите формират паметта и наследствата.

Жизнен свят и околна среда

Антропологичният поглед върху източномаришкия възлищен регион е насочен към всекидневните практики и условия на живеене, които са просмукани от характеристиките на околната среда с нечист въздух и шум от минното дело, но в същото време с тишина и безлюдни пространства, оформящи противоречив сензорен пейзаж. Сара Пинк говори за антропология на

¹⁹ Цит. по аудио архив „Бъдеще в капана на въглеродното минало“ с интервюта на жители от региона „Марица-изток“, проведени в периода 2024–2025 г. в рамките на проекта. Източник: Електронен архив на Философско-историческия факултет, ПУ „Паисий Хилендарски“, Пловдив.

въздуха и определя, че „дишането не е само от съществено значение за самия живот, но е начинът, по който се движим напред в живота, от един момент до следващия“ (Pink, 2022: 70). Подходът за разбиране на комплексността на изследването поставя жизненоважни аспекти от живота и стратегиите на хората, които са дълбоко вплетени в телесните възприятия на средата.

Проблемите с околната среда поставят сензорните аспекти във възприемането и преживяването на трансформациите – символни и физически. Сензорната етнография беше приложена за проследяване на моментите на усещане за безпокойство и несигурност, които в други случаи биха били трудни за идентифициране. Чрез описание на местни жители от село Трояново на звука от мините като тътен, пораждащ тревога, и с изготвянето на звуков пейзаж на пространствата, излъчващи шума, беше документирана²⁰ представата за безпокойство в „изчезващите села“. Обонянето беше използвано като сензор за идентифициране на състояние на безпокойство по отношение на здравето на хората. В източномаришкия регион въздухът се явява маркер за замърсяване на околната среда, което белязва всекидневието, жизнените стратегии и публичните дискурси, свързани със Зеления преход. Сензорните среди на възгледобивния регион се състоят от публични и частни пространства и места на преходи – физически и символични, които са част от пейзажа, от всекидневието, от спомените и представите на хората за миналото, настоящето и бъдещето.

Според Харолд Уилхайт, „всеки от етапите в живота на енергията – от ресурсите, през политическата икономия на управлението и разпределението, до контекстите, в които енергията ще бъде консумирана, и навлизането ѝ в екосистемата като замърсяване – е изпълнен с въпроси, които биха могли да се възползват от антропологични перспективи: върху политическата икономия и властта, върху глобализацията на социалните и материалните потоци и особено върху начините, по които енергията и замърсяването са свързани с ежедневието“ (Wilhite, 2005: 1). От гледна точка на хората в и покрай източномаришкия басейн, с които разговарях, почти всяко семейство е ангажирано пряко с работа в някои от структурите на индустриалния комплекс ММИ, което определя живота и всекидневието на няколко поколения жители на региона. В контекста на актуалните противоречия и сценарии за бъдещето на региона е важна антропологичната гледна точка, която да фокусира вниманието към местните хора и наследства, част от взаимодействията между човека, природата и индустрията. Подобна гледна точка се оформя чрез анализа на идентифицираните дотук засегнатите страни.

Жизненият свят на хората е определен от продължително състояние на кризи, които са обвързани с промяна в природната среда заради разрастването на мините и от продължителна несигурност за това дали и кога ще трябва да се махнат от дома си. Появява се екологичната

²⁰ Цит. по пак там.

криза, свързана със замърсявания на въздуха, което кара много хора да се преместят в други, по-далечни населени места. Преместването към по-чиста околна среда е движещ фактор за демографска криза в региона, която не се намалява от изтъкваните икономически ползи от енергетиката и доказва концентрирани ползи за тесен кръг от властови структури. Вследствие на екологичните проблеми се идентифицира и здравна криза, която засяга голяма част от хората, които работят в енергийния комплекс ММИ. Мнение на повечето от събеседниците на терен показва, че хората след пенсиониране не доживяват много след това заради белодробни и ракови заболявания²¹.

Динамиката на дискурсите на промяната се отразява върху жизнените стратегии на семействата и поколенията местни хора. През 80-те години на ХХ век започва да се говори за екологичните проблеми страната²², но това не оказва влияние върху развитието на индустриализацията. Днес обаче говоренето за екология се случва чрез новите политики на декарбонизация и промяна в разбирането и отношението към околната среда и природните ресурси и нанася промени в разбирането към околната среда като част от сензорния свят на човека.

Жизнен свят и наследства

В изследването на трансформациите използвам визуално картографиране на културния пейзаж, за да се проследи живота в условия на промяна. Визуализацията на пейзажите е свързана с местата на паметта, важни за последните жители в едно от изчезващите села Бели брег. Единственото останало обществено място там е кметството и читалището, които събират местни спомени на последните жители. Читалищата са места на памет за общностите, носители на знание и културни практики²³. Заедно с това са фактор в опазването и популяризирането на местното културно наследство чрез събития като фестивали, събори и други празници и инициативи.

Биографията и историята на пейзажа на източномаришкия въглищен басейн може да даде яснота за това как се е стигнало до днешните противоречия в осмислянето и употребите на природата като (не)наследство, което да бъде осъзнато и следователно съхранено. Катаржина Майброда твърди, че „съвременният стремеж към икономически растеж, индустриализация и максимална експлоатация на изкопаеми горива е един от отличителните белези на епоха, в която

²¹ Екоорганизации и граждански групи повдигат въпроса чрез различни инициативи и сигнали към местната здравноосигурителна институция. Виж <https://storymaps.arcgis.com/stories/22fe5fc0dc5c4e00820ec8d480362e2f> (посл. посетен на 16.11.2025 г.)

²² Виж Антонова, 2023.

²³ За ролята на читалището в живота на общността виж Кисикова, 2024.

човешките действия, насочени към добив на природни ресурси с цел натрупване на капитал, са за сметка на екологични, климатични и социокултурни вреди в исторически безпрецедентен мащаб (Majbroda, 2022: 267). Подобна гледна точка към намесата на човека в околната среда може да се отнесе и към начините на трансформация на възприемането на природата като наследство и като ресурс за местно развитие.

Позитивистичният поглед на антропологията предлага внимание към значимите моменти в общностния живот и факторите на промяна, разгледани от колективна (политики на изкупуване на земи, политики на проучване на земята; въгледобив; рекултивация на земя, достъп до чиста природна среда и др.) и индивидуална гледна точка (жизнени преходи; семейно планиране; обучение в култура; труд и работа, свързана със земята; миграции и др.). Въпросите, които възникнаха в хода на изследването бяха свързани с механизмите за справяне с моментните ситуации и тези в проект, като например планирането на изселването от населените места. Други въпроси възникнаха в хода на обсъждане на връзките и взаимопомощта между хората от региона, които оформят своите социални мрежи благодарение на мобилността и нововъзникващи технологии (по Сара Пинк) като появата на частни инвестиции на фотоволтаици в дворовете на призрачните къщи²⁴ в някои села като Трояново. Жизнените планове на хората от региона зависят от стратегиите, които предприемат и от факторите на промяната в местния пейзаж: социален, културен, икономически.

От историческа гледна точка, културният пейзаж обхваща „припокриващите се многостранни отношения, възникващи между хората, паметта и историята на конкретни места“ (Majbroda, 2022: 268). Важен фактор са хората по места, които се характеризират с това, че принадлежат към различните поколенчески групи (родените преди 9-ти септември 1944 г., родените след тази дата и родените около 1989 г.). В този времеви диапазон се наблюдават смени в ценностите и отношенията към местния контекст: политически, икономически, демографски и социокултурен. Породените междупоколенчески различия конструират различни културни пейзажи, имащи отражение и днес: отказ от следване на поколенческа традиция за работа със земята, за работа в енергийния сектор; отчуждаване от местата, с които се идентифицират предците, и др. Заедно с това се изграждат и мрежи на социална солидарност, на които останалото по места възрастно поколение разчита в настоящето. Тези и вероятно още фактори оказват влияние върху моментите на преход и в изграждането на жизнените стратегии в контекста на преосмисляне на локалните наследства.

Взаимодействията, които са от значение за трансформациите в жизнения свят, са концентрирани около работата и труда. В случая на източномаришкия басейн земята е основен

²⁴ Права референция с термина призрачни села (“ghost village”). Виж Majbroda, 2022.

фокус и фактор – като ресурс, но и наследство. Разгледани на микро равнище връзките между човека и земята са оформени около две характеристики, определени от природните ресурси – възглищни мини и плодородна почва, където се извършват различни поддейности, оформящи образа на региона. Един от местните прединдустриални и настоящи поминъци на маришкия регион е земеделието. Според събеседниците ми и образите на местните пейзажи „земята е хубава“, т.е. плодородна, но в голяма степен (про)дадена за индустриални цели. Трудът и работата са основно човешко умение и ценност, която определя семейни и общности отношения. Оценностяването на определена трудова дейност е фактор в процеса на запазване и наследяване от следващи поколения. Практиките от трудов характер разпределят задължения и формират групи по принадлежност, в това число и пространствените отношения между публичното и частното. В случая с ангажираността на местните хора в минното дело и енергетиката разказите за труда и работата не се различават от обичайните на макро равнище. Присъствието на обекти за минно дело и производство на енергия превръща региона в изключение от обичайното и задава фактори на преформулиране на отношението към дейностите на местните. Друг основен източник на доход е земеделието и по-точно крупното, което обрисова контрастите в местния пейзаж – култивиран чрез различни човешки практики спрямо употребите на природни ресурси. Изграденият с години минно-индустриален пейзаж граничи с мащабни обработваеми земеделски полета и пасища. Контрастите в пространствата отразяват и тези в социално и културно отношенията между различни групи хора с околната среда.

Въпреки наличието на фактори на промяната в лицето на индустриален комплекс „Мини Марица-изток“, организацията на местните общности и стратегиите на хората могат да бъдат проследени чрез отношенията в общностите към наследствата. Процесите на трансформации са повлияни от общи икономически фактори и в условия на промяна семействата и общностите са най-уязвими. От антропологична гледна точка принадлежността към общностите се свързва с местата на памет, които са част от местната инфраструктура на селищата. Важни за хората, останали по места, са гробищата, които в някои от „изчезващите села“ претърпяват институционална регулация чрез спиране на погребенията. Промяната е проследима в местата за селски събори и възпоменания, в природни местности, които са част от спомена за прединдустриален поминък и др.

Част от практиките за удържане на общностите в състояние на кризи са практиките по предаване на наследствата на следващите поколения. Културното наследство е фактор в конструирането на бъдещето, тъй като е условие за развитие и изграждане на чувство на принадлежност. Няма наследства без наследници, твърди Меглена Златкова (2016: 90), а в източномаришкия възглищен регион наследници има, но е важно да се идентифицират

осъзнатите наследства и тези, които са непризнати като ценност от общностите. Също така е важно да се разбере, че „наследството е „направено“, произведено, конструирано, легитимирано, прието, отхвърлено, забравено“ (пак там). Важно е да се определят не само наследствата на местните музеи и публични репрезентации, но тези, които са част от всекидневието на хората и оформят чувство за принадлежност към определена територия, културна ценност, практики и знание.

Разнообразието на културно и природно наследство в източномаришкия въглищен регион се наблюдава в различни контексти чрез конструирани образи и дейности за приобщаване и съзнаване. Наследствата и тяхното и оценностяване е сложен процес с различно приложение в житейската карта на хората. Възниква въпросите доколко местните наследства са идентифицирани и осъзнати като ценни и в какъв контекст – личен, институционален, локален, национален или друг. Значението на наследствата показват връзките и взаимодействията между човека и заобикалящата го среда като фактор на промяна. Една от концепциите в културната антропология е адаптирането на хората към променящата се среда (Steward, 1955), което може да се проследи чрез трансформациите на земеделски практики, дейности за добив на природни ресурси, усвояването и предаването на умения, свързани с околната среда и др. Земеделието и животновъдството имат ясно присъствие сред местните жители и според анализа оформят културния пейзаж на региона. Заедно с това се появява въпроса за нематериалните аспекти на наследството като знанията и практиките, свързани с използването на средата и пейзажа.

Заклучение

Проблемната ситуация на източномаришкия въглищен регион има широк обхват и се описва чрез взаимоотношенията между хората, културата и природата – мащабен поглед, който антропологията разглежда през човешките истории, практики и знания за заобикалящата среда. Това са различни по характер знания, които се претворяват в практики, които да служат на човека в определено време под определена структура от политики, изначално подготвени и наложени отгоре от различни властови структури.

Въглищният регион „Марица-изток“ се разбира като проблематично наследство, главно възпроизведено и трансформиращо се от индустрията. Историческият контекст показва как природните дадености на един регион, избран да служи на политическата визия на социализма, определя живота на поколения жители като пряко свързани с отрасъл от индустрията и прилежащите му дейности. Историите на хората са белязани и предопределени от взаимодействия между хората и природата, което определя проблематичното влияние между тях. Индустрията и човешкият фактор са условия за противоречията, които днес наблюдаваме на

терен. Те не са резултат от „нови“ европейски политики, а продукт на връзката между човека и околната среда в географския контекст на възлищен регион с дългогодишна история и прилагане на политики.

Съществени аспекти от полето на изследване повдигат въпроса за необходимостта от идентифициране на различните типове сценарии за промяна в индивидуален и колективен план, също така да се опишат тактиките за удържане на общностите и техните културни специфики като част от динамиката на средата. От една страна, фактор на промяната е трансформирането под натиска на минното дело на населените места като част от пространствата на колективната памет. От друга страна, са важни ценностите, които удържат семействата и общностите чрез тактиките за справяне със състоянията на криза. Антропологията на околната среда показва гледните точки към важни процеси и тяхното отражение за хората от страна на миналото, настоящето и бъдещето.

Литература:

- Antonova, A. (2023). Bulgaria v erata na antropotsena? Humanitarnite nauki, obshtestvenite transformatsii i okolnata sreda. V: Seminar_BG <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy25/846-bulgaria-v-erata-na-antropotsena.html> [Антонова, А. (2023). България в ерата на антропоцена? Хуманитарните науки, обществените трансформации и околната среда. В: Семинар_БГ]
- Blumer, H. (1990) 2017. *Industrialization as an agent of social change: a critical analysis*. New York: Routledge.
- Vokova, I. (2003). Chovekat, prirodata, muzeyat. V: Elchinova, M., Todorov, O (sast.). *Lovtsi na umove II. Lektsii po antropologia*. Sofia: Nov balgarski universitet, 18–24. [Бокова, И. (2003). Човекът, природата, музеят. В: Елчинова, М., Тодоров, О (съст.). *Ловци на умове II. Лекции по антропология*. София: Нов български университет, 18–24].
- Bochkov, P. (2003). Antropologia na okolnata sreda. V: Elchinova, M., Todorov, O. (sast.). *Lovtsi na umove II. Lektsii po antropologia*. Sofia: Nov balgarski universitet. 9–17. [Бочков, П. (2003). Антропология на околната среда. В: Елчинова, М., Тодоров, О. (съст.). *Ловци на умове II. Лекции по антропология*. София: Нов български университет. 9–17].
- Gergova, L. (2022). Potopenoto nasledstvo, izgubeni mesta i peizajghi na pametta. V: *Balgarski folklor*, 4, 399–413. [Гергова, Л. (2022). Потопено наследство, изгубени места и пейзажи на паметта. В: *Български фолклор*, 4, 399–413.]
- Hristova, Ts. (2023). Prehodat kam ustoychivo razvitie v Evropeyskia zelen pakt prez prizmata na postsotsialisticheskia prehod. V: *Seminar_BG* <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar->

- [bg/broy25/847-evropeyski-zelen-pakt-postsotsialisticheski-prehod.html](https://broy25/847-evropeyski-zelen-pakt-postsotsialisticheski-prehod.html) [Христова, Цв. (2023). Преходът към устойчиво развитие в Европейския зелен пакт през призмата на постсоциалистическия преход. В: *Семинар_БГ*].
- Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, dwelling and skill*. London and New York: Routledge.
- Kayryakov, T., Konstantinov, G., Kalachev, P., Dimov, D. (2020). *Rekultuvatsia na narusheni teritorii. Obruchishte*. [Кайряков, Т. Константинов, Г. Калъчев, П., Димов, Д. (2020). *Рекултувация на нарушени територии. Обручище*.].
- Kisikova, M. (2022). *Chitalishte i vreme. Institucionalno sagrajidane i obshtestvena transformatsiya. Iz stranitsite na letopisnata kniga*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo "Paisii Hilendarski". [Кисикова, М. 2024. *Читалище и време. Институционално съграждане и обществена трансформация. Из страниците на летописната книга*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“].
- Krastanova, K., Antonov, S. (sast.). (2022). *Fragmenti ot seloto v prehod – hora i mesta*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo. [Кръстанова, К., Антонов, С. (съст.). (2022). *Фрагменти от селото в преход – хора и места*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство] https://selovprehod.uni-plovdiv.bg/images/Publications/Sbornik_Fragmenti_na_seloto_2022_OK-bg-JJ-end.pdf
- Leeuwen, G. V., Singh, A. (2023). Local Frictions in the Energy Transition Design Anthropology for the Emergence of Energy Communities. In: *EPIC Proceedings*, pp. 277–294. <https://www.epicpeople.org/local-frictions-in-energy-transition-design-anthropology-for-energy-communities>
- Majbroda, K. (2023). Activating transrelational ethnography. Interweaves of the field in the process of energy transition. In: *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 62, 183–199. <https://doi.org/10.12775/LSE.2023.62.11>
- Majbroda, K. (2022). A Ghost Village. Spatial Cleansing In Wigancice-Żytawskie In The Landscape Of The Turów Mining And Power Complex, Lower Silesia. In: *LUD. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*. Online. Vol. 106, pp. 261–297. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/lud106.2022.10>
- Markov, Iv. & Petrov, P. (2024). Vavedenie. Zashitnite zoni i teritorii v poletoto na etnologiyata. V: Markov, Iv. Petrov, P. (sast.) *Zhivot v zashiteni zoni i teritorii. Predizvikatelstva, konflikti, polzi*. Sofia: IEFEM - BAN, 7–17. [Марков, Ив., & Петров, П. (2024). Въведение. Защитените зони и територии в полето на етнологията. В: Марков, Ив., & Петров, П. (съст.) *Живот в*

- защитени зони и територии. Предизвикателства, конфликти, ползи (7–17). София: ИЕФЕМ – БАН].
- Markov, I. & Pileva, D. (2021). Mestno razvitie, turizam i zashtiteni prirodni obekti. Izsledvane na sluchai ot s. Valgarevo. V: *Antropologia. Spisanie za sotsiokulturna antropologia*, 8, 46–71. [Марков, И. & Пилева, Д. (2021). Местно развитие, туризъм и защитени природни обекти. Изследване на случаи от с. Българево. В: *Антропология. Списание за социокултурна антропология*, 8, 46–71].
- Petrov, P. & Petrova, I. (sast.). (2018). Agrokulturni transformatsii v usloviyata na evropeizatsia i globalizatsia. Sofia: IK „Gutenberg“ [Петров, П. & Петрова, И. (съст.). (2018). Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация. София: ИК „Гутенберг“].
- Petrova, V. (2020). „Boklukat kato bitka, boklukat kato resurs“. Seminar_BG, 18. <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy18/763-boklukat-kato-bitka-boklukat-kato-resurs.html> [Петрова, В. (2020). „Боклукът като битка, боклукът като ресурс“. *Семинар_BG*, 18].
- Pink, S. (2022). *Emerging Technologies / Life at the Edge of the Future (1st ed.)*. Routledge. (ebk) Available from: vbk://9781000643626
- Proekt „Badeshte v kapana na vaglerodnoto minalo“. (2025). *Audio arhiv „Badeshte v kapana na vaglerodnoto minalo“ s intervyyuta na zhiteli v region "Maritsa-iztok" 2024-2025*. V: Elektronen arhiv na Filosofsko-istoricheski fakultet, PU, Plovdiv. [Проект „Бъдеще в капана на въглеродното минало“. (2025). *Аудио архив „Бъдеще в капана на въглеродното минало“ с интервюта на жители в регион "Марица-изток" 2024-2025*. В: Електронен архив на Философско-исторически факултет, ПУ, Пловдив].
- Stancheva, A. (2023). *Patishka kam ustoychivostta*. Sofia: Erove. [Станчева, А. (2023). *Пътища към устойчивостта*. София: Ерове].
- Steward, J. H. (1955). *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Stoilova, E. (2024). Biokulturnoto naseledstvo v konteksta na sotsialnoto konstruirane na lokalnost. V: Zlatkova, M., Penkova, S., Tasheva, M. (sast.). *Zhizneni prehodi v transformirashtoto (se) selo: pamet, identichnost, nasledyavane*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo. Kolektivna monografia po ednoimennia proekt, 217–239. [Стоилова, Е. 2024. Биокултурното наследство в контекста на социалното конструиране на локалност. В: *Жизнени преходи в трансформиращото (се) село: памет, идентичност, наследяване*. Златкова, М., Пенкова, С., Ташева, М. (съст.). Пловдив: Пловдивско университетско издателство. Колективна монография по едноименния проект, 217-239.] <https://selovprehod.uni-plovdiv.bg/images/Kniga-2024.pdf>.

- Zlatkova, M. (2016). *Gradski nasledstva i granitsi. Odrin i Tsarevo*. Plovdiv: „Kontekst“. [Златкова, М. 2016. *Градски наследство и граници. Одрин и Царево*. Пловдив: „Контекст“].
- Wilhite, H. (2005). Why Energy Needs Anthropology. In: *Anthropology Today*, 21 (3), 1–2.

Приложения

Фиг. 1. Карта на концесионните територии на „Мини Марица-изток“ и населените места. Изт. Годишен отчет на „Мини Марица-изток“ ЕАД от 2013 г. https://www.marica-iztok.com/cms/user/files/finansii/2013g_MMI.pdf (посл. посетен на 16.11.2025 г.).

